

Про відкриття островів Беллінсгаузена і Лазарева Аральською описовою експедицією (1848–1849) та імовірний творчий внесок художника у засланні Тараса Шевченка

Василь І. Придатко-Долін

Група з питань біотогеоінформатики Українського центру менеджменту землі і ресурсів — ULRMC BioModel (Київ, Україна)

Discovery of Bellingshausen and Lazarev Islands during the Aral Descriptive Expedition (1848-1849) and the possible creative contribution of the painter in exile Taras Shevchenko. — VasyI I. Prydatko-Dolin. — The article summarizes the memoirs on the discovery of Bellinghausen and Lazarev Islands in August 1849 during the Aral Descriptive Expedition led by Capt. Lt. Aleksey Butakov and the daring inclusion of the painter in exile Private T. Shevchenko to the crew list of the schooner *Constantine*. Updated usage of the memoirs as well as recent data on the geology, geomorphology, climatology and IT-cartography have allowed us to reconstruct probable views of the ancient marine landscapes. The islands' rock and soil composition, as well as the coastal elevations and view angles, could serve as important keys for better recognition. Google Earth (Elevation) has become an effective supporting tool in relating the drawings to modern topographic formations. The analysis clarified some expeditionary findings and indicates that the elevation of the islands as of 170 years ago correlates with the seascapes reproduced by the painter and show picturesque content, rhythm and depth of view. For the first time, one can determine that sketches by T. Shevchenko corresponding to the topography of the islands exist but have not yet been correctly attributed by museum experts. These drawings were included in a common catalogue list as 'shores of the Aral Sea', i.e. pictures '25' and '159'. The primary pencil picture '159' could have been created on 31 August 1849 and the secondary watercolor '25' sometime later. Based on the example '25' it was revealed that sometimes during the wintering encampment of 1849, the artist transformed the topographic landscape drawings he had completed the previous summer into watercolors. Therefore, it is quite possible that some landscapes related to the expeditionary stay on Island Nikolay I and near Bay-Hubek Cape have been mistakenly attributed. These errors may be due to the preferential usage of dates and routes only (but not topography and marine geomorphology). The complete modernization of titles of T. Shevchenko's Aral seascapes by scholars of the 1980s (contrary to the author's own titles of 1850s), as well as with other manuscripts and documents, gives rise to historical and literary distortions and even substantial losses. An example of improved rewriting of a commemorative plaque in Kyiv has been completed. Thus, attention is now being drawn to the necessity of re-uploading some sections of editions of the Shevchenko corpus related to the Aral Descriptive Expedition period.

Key words: Aral Sea, Taras Shevchenko, A. Butakov, F. Bellingshausen, M. Lazarev, watercolor, pencil.

Вступ

Головне завдання, яке поставив перед собою автор — дослідити, як саме відбувалося відкриття островів Беллінсгаузена і Лазарева (Рис.1) під час Аральської описової експедиції 1848–1849 років, і, при можливості, з'ясувати, чи не сталося так, що відповідні натурні зображення існували, але залишились нерозпізнаними, і з цих причин не потрапили у каталоги творів художника-у-засланні, рядового Т. Шевченка?

Повна відсутність згадок про такі абриси протирічить деяким історичним фактам: а) відкриття обох островів було помітною подією, про яку заявлено у звіті керівника експедиції, л. (к.-л.) О. Бутакова¹, а також у двох доповідях, представлених імператорському російському географічному товариству; б) О. Бутаков залишився служити у флоті й очолив Аральську експедицію, дякуючи втручанню контр-адмірала Ф. фон Беллінсгаузена, і тому, ймовірно, бажав би

¹ О. Бутаков отримав звання лейтенанта 3 квітня 1838 року, а капітан-лейтенанта у 1849 році.

Correspondence to: VasyI I. Prydatko-Dolin; ULRMC Biotic GIS Group — BioModel (Kyiv, Ukraine); e-mail: v2009p@gmail.com; orcid: 0000-0002-0128-4928

показати легендарному капітанові зображення нововідкритих земель; в) рядовий Т. Шевченко із натхненням виконував експедиційну роботу художника, створюючи топографічні пейзажі, і, звичайно, міг отримати відповідне завдання від капітана О. Бутакова — замалювати острови, якщо дозволятимуть обставини; г) обставини дозволяли: експедиція висаджувалась на обидва острови 31 серпня 1849 року і виконувала там топографічну зйомку.

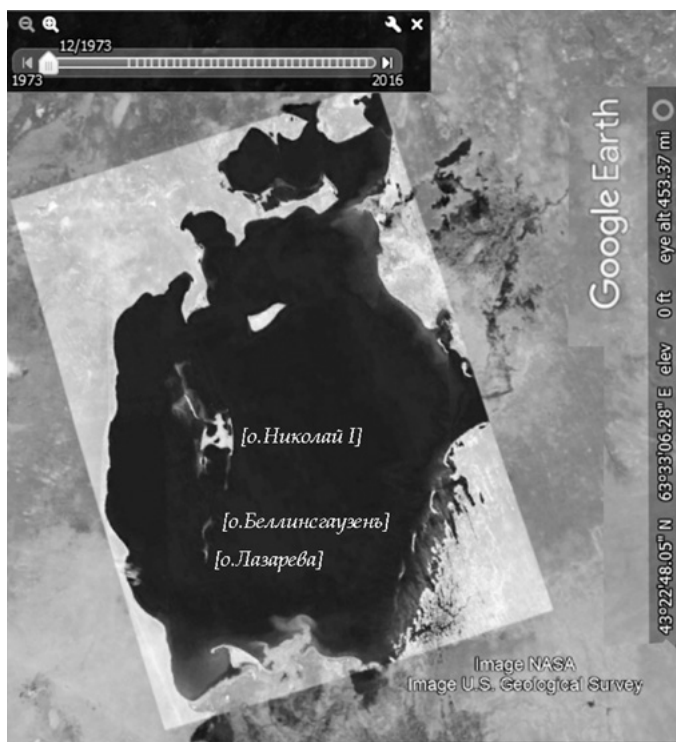
Різномар'я історичних фактів підказувало, що для пошуку обґрунтованої відповіді доведеться звертати увагу буквально на все: передісторію експедиції, маршрут, погодні умови, геологію, геоморфологію, геоботаніку, історичні коливання рівня Аральського моря, ракурси, відстані, висоти, описи берегів, специфіку створення музейних каталогів.

Сьогодні, використовуючи архіви, не важко довідатись, як саме Тарас Шевченко, зовсім не випадково, опинився в експедиції на Аралі, де перебував з 11 травня 1848 по 31 жовтня 1849 року. Чимало корисних деталей можна знайти, скориставшись фондами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ), або ретельно оцифрованими збірками документів, в першу чергу такими, як е-ресурс «Ізборник» (2001–2019).

Аральські острови Беллінсгаузена і Лазарева у просторі й часі

В науковій літературі існує чимало попереджень про складність вивчення історії Аральського моря, і ось лише одне із них: *«История Аральского моря противоречива и неясна, несмотря на то, что исследованию его посвящены многие фолианты...»* (Южное... 2003). Це пов'язано, у тому числі, з враженнями, що виникають після ознайомлення із фундаментальними працями дослідників кінця XIX — початку XX сторіччя, такими як В. Аленицинъ (1885), Л. Бергъ (1908), або із потужними сучасними звітами рівня NATO OTAN Science Programme, SAWater-Info.

Коли у 1850-му році к.л. О.Бутаков готував перший звіт Аральської описової експедиції, він і гадки не мав про те, що Арал пережив п'ять чи шість трансгресій, і що на дні моря є залишки древнього храму «Кердері», рештки заростів саксаулу, і що із-за зниження рівня моря острови Барсакельмес, Николай [Николай I] та багато інших, виникли лише в кінці XVI та на початку XVII сторіччя.

Згідно із записами л.(к.-л.) О. Бутакова (1953), обидва острови (спочатку Беллінсгаузена, а потім Лазарева) експедиція відобразила на карті 20 та 30-31 серпня 1849 року. Щодо топоніміки, то у першому рукописі звіту й на карті відповідні назви написано російською, як *Беллинсгаузенъ*, *Беллинсгаузен*, *Островъ Беллинсгаузенъ*, *Островъ Лазарева* (Меркарторская... 1850); у звіті, виданому окремою книжкою — *Беллингсгаузен* (Бутаков, 1953); на карті, виданій у Великій Британії — *Bellingsgausen* (Butakoff, 1853); у статті штабс-капітана О. Макшеева — *Беллингсгаузен*, *Остр. Беллинсгаузен* (Макшеев, 1851).

Рис. 1. Острови Беллінсгаузена і Лазарева на мапі Google Earth (1973).

Fig. 1. Bellingshausen and Lazarev Islands on Google Earth (1973).

Сьогодні знайти обидва острови на ІТ-картах досить важко, настільки спотворився тамтешній ландшафт. Арал-море фактично перетворилось на пустелю Арал-Кум. У рукописному звіті експедиції, невідомому широкому загалу, є координати острова Беллінсгаузена: 44° 35' 35" N, 58° 56' 11" E. Внесення їх у *Google Earth (Pro)* і подальша активізація опції *Elevation*, допомагає дистанційно вимірювати висоти, і дає можливість доповнити звіт капітана О. Бутакова.

Наприклад, з'ясувалось, що 170 років тому астропункт *Островъ Беллинсгаузенъ* знаходився на березі невеличкого мису, який проглядає на поверхні сьогоденішньої пустелі Арал-Кум, і висота якого над рівнем моря складає 167 футів (51,0 м). У той же час, на «острові» є (було) й суттєвіше підняття — до 177 футів (54,0 м), із координатами 44° 35' 51.47" N і 58° 55' 10.77" E. Відстань від цього підняття до астропункту, який, скоріше за все, був місцем висадки експедиції, сягає 0,63 км.

Ні у рукописному, ні у книжковому звіті л. (к.-л.) О. Бутакова координат о. Лазарева немає. Однак, їх можна вирахувати приблизно, використовуючи поживклу старовинну карту 1850-х, або, що краще, із допомогою інструментів *Google Earth*. Північно-північно-східна частина острова Лазарева є наближеною до південно-західного пониззя о. Беллінсгаузена, що дозволяє впевнено розпізнати її. Найвище підняття на о. Лазарева — це 184 фути (56,0 м), із координатами 44° 28' 23.13" N і 58° 53' 40.56" E.

Використовуючи звіт експедиції (Бутаков, 1953), спробуємо відтворити хід подій, аби відчувти, чи мав взагалі рядовий Т. Шевченко можливість походити по островах, помалювати.

‘На рассвете [30 августа 1849]’, знаходячись поблизу західного берега острова *‘Николай I’,* бутаковці знялися з якоря і пішли *‘отыскивать новооткрытый 20 августа островъ’.* (Пізніше з'ясується, що ним буде о. Лазарева.) Наблизились до берега (майбутнього о. Беллінсгаузена) *‘в час пополудни’,* і побоюючись *‘шторма от N’,* а точніше *‘жестокаго шторма от NNW’,* заховались за острів [Беллінсгаузена] і стали на якір, де провели ніч. (Можливо, якірня ночівля мала місце там, де на кресленні карти 1850-го року, у скороченні *«Остр.»*, проглядає буква «О».) *‘Утромъ и в полдень’* 31 серпня попрацювали на о. Беллінсгаузена, визначившись із астропунктом і виконавши топографічну зйомку. Далі, знялися з якоря і пішли на південь, у бік острова, *‘открытаго 20 августа’,* до якого допливли *‘в исходе 2-го часа’,* і *‘куда [Бутаков] немедленно отправил для съёмки партию’.* (Це був майбутній о. Лазарева.) **Отже, 31 серпня Т. Шевченко мав можливість, разом із топографами походити, і, ймовірно, помалювати пейзаж(і), як на о. Беллінсгаузена, так і на о. Лазарева.**

Підсумовуючи, створюємо зведення про острови, враховуючи нові дані щодо висот, а також фрагменти щоденникових записів л.(к.-л.) О. Бутакова (1850...1953), ш.-к. О. Макшеева (1851) та Л. Берга (1908) — про розміри, геологію і морську геоморфологію, одночасно, перерахувавши сажні у метри, а версти у кілометри (табл. 1).

Залишається додати рідкісну, розрахункову інформацію про коливання рівня води в Аральському морі. У таких випадках, майже традиційно, посилаються на дослідження М. Рогова (1957), або відповідне осучаснення *Database of the Aral Sea* (2019). Для довідки, гідрограф М. Рогов скористався кореляційною пов'язаністю між сонячною активністю і річковим стоком³. На підсумковій роговській стовпчиковій діаграмі добре видно, що у роки експедиції О. Бутакова рівень моря був з п'ять десятків метрів, і трохи нижчим, у порівнянні із таким, наприклад, у роки експедиції Л. Берга (рис. 2).

Залишньою, на мій погляд, була спроба деяких авторів перетворити роговську діаграму на таблицю чисел, отриманих із точністю до сотих, але випадково, з'ясувалось, що це допомагає виправляти помилкові умовиводи. Наприклад, Е. Курбанбаєв та ін. (2010) стверджували, що карта О. Бутакова була створена в період стояння горизонту води в Аральському морі на позначці 51.40 м ... 51.50 м, але у тому ж звіті, ті ж автори, оприлюднили роговську таблицю, згідно із якою, саме у 1848-1849 рр. рівень моря був 50,75 м ... 50,50 м (в середньому — це 50,6 м).

² Інший різновид посилання — це «Дневные записки...1953».

³ Частину схожої діаграми, але тільки за 1850...1940 роки, було оприлюднено А.Соколовим (1952).

Таблиця 1. Витяг із описів островів Беллінсгаузена і Лазарева (1849...1908), із додаванням нових даних

Table 1. Excerpt from the description of Bellinghausen and Lazarev Islands (1849...1908) with new additional data

Первинна назва острова (староросійською)	Ширина (м)	Довжина (км)	Висота н.р.м. (м)*	Коментарі (витяг із описів)
Беллінсгаузенъ	53.3 ^Б 21...63 ^М 426.7 ^{Б-Г}	3.7 ^Б 3.2 ^М 2.1 ^{Б-Г}	54,0 [> 54]	«Островъ песчаный, безъ выходовъ плотныхъ породъ» ^{Б-Г} «Песчаная коса» ^М
Лазарева	1068 ^М	2.7 ^Б 3.2 ^М	56,0 [57...61]	«весь каменный...из тех же пластов, как восточный берег острова Николая [...Восточный берег острова Николая... пласты известняка... известняк этот переходит в песчаник и потом в глину.] ^Б «невысокая известковая скала» ^М «сложенъ изъ песчаника, возвышающагося надъ моремъ не болѣе одного метра... На песчаникъ сидятъ закрѣпленные джипгломъ коническіе барханы высотой до 5 м... возвышающійся не болѣе 1 м надъ уровнемъ Арала, сложенъ изъ песчаника» ^{Б-Г}

Примітки і скорочення: 1) Б — по О. Бутаков (1953)²; Б-Г — по Л. Бергъ (1908); М — по О. Макшеев (1851); 2) висоти вираховано із допомогою ІТ-інструменту *Google Earth Pro (Elevation)* — див. текст; 3) «Джингыл» (по Л. Бергъ (1908)); «куст гребенщика (джангыл-агач)» — по О. Бутаков (1953); «Джанъ-гысь-агачъ» (по Т. Шевченку — див. твір № 5 «Джангис-агач») — рід рослин тамарикс, тамариск (*Tamarix L.*); 4)* поверхня Арал-Кум не є нульовою відміткою «рівня моря»; у Східній Азії відлік ведеться від рівня Тихого океану.

Якихось записів про помилку методу М. Рогова мені знайти не вдалося. Зате, декотру уяву дають порівняння і аналогії. Зокрема, у монографії Л. Берга (1908:115) знаходимо, що у другій

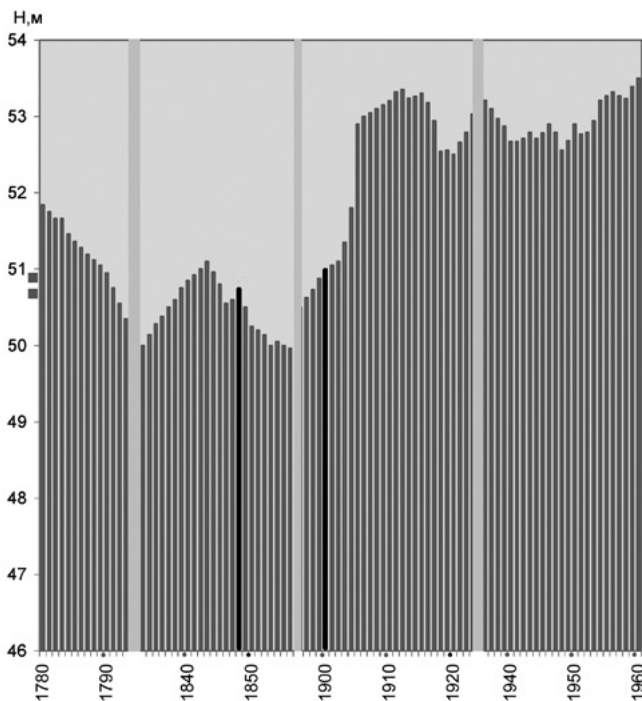

Рис. 2. Розрахункові рівні Аральського моря (по Рогов, 1957; фрагмент). Роки експедиції О. Бутакова (1848–1849) та Л. Берга (1901) показано чорним.

Fig. 2. Estimated levels of the Aral Sea (according to Rogov, 1957; fragment). The years of A. Butakov's expedition (1848–1849) and L. Berg (1901) are shown in black.

пол. XIX ст. рівень Аралу зіставляли із рівнем Каспію, спираючись на дані геодезичного нівелювання і вважали, що помилка могла складати плюс-мінус 5 футів (1,5 м). Там же — Л. Берг вказував для Аральського моря у 1908 році рівень 50,25 м. (За розрахунками М. Рогова, у 1908 році рівень був 53,10 метри.) Різниця склала 2,85 метри.

Найперше, що кидається в око у нашому зведенні — це тенденції: десятикратне збільшення ширини острова Беллінсгаузена у 1901-х, у порівнянні із 1849-м. Друге — «зменшення» висоти, на яку піднімався над водою острів Лазарева у 1901-х, а саме, до «не болѣе 1 м», але що протирічить запису про «коническіе барханы высотой до 5 м». Одночасно, помічаємо дещо дуже важливе: у 1849-х роках л.(к.л.) О. Бутаков нічого не писав про незначну висоту острова Лазарева! (Тобто, острів не був низьким.)

У часи л.(к.-л.) О. Бутакова астропункт «Островъ Николай I (южн. бухта)» мав би знаходитись, скоріше всього, десь на береговій терасі. Згідно ж з інструментом

Google Earth Pro (Elevation), на сучасній ІТ-карті, — це на висоті 33 м...35 м н.р.м. Якщо брати до уваги розрахунки М. Рогова, то у часи О. Бутакова зазначений астропункт мав би знаходитись не на суші, а під водою, на глибині з десяток метрів. Утім капітан О.Бутаков нічого не писав про суттєві помилки при вимірюванні координат астропунктів, і, без сумнівів, геодезисти робили все із великою ретельністю. Ймовірно, з різних експедиційних причин, вимірювання проводили на палубі шкуни *Константинъ*. Те саме — при визначенні координат астропункту *Мысь Акъ-Тумсук* (на *Усть-Уртъ*), де берегові кручі сягають сотні метрів, і де висаджуватись на берег коштувало би великих зусиль.

Дуже вірогідно, що з 1849 по 2019, за 170 років, із-за ерозії, висота обох островів суттєво зменшилась. Якщо вести мову тільки про о. Лазарева, то при швидкості вивітрювання вапняку 2–3 см/рік, втрати могли скласти 3,4 м...5,1 м. (Реконструйовані таким чином розрахункові дані щодо висот показані мною у таблиці у квадратних дужках.)

Беручи до уваги середню висоту моря, по М. Рогову, і вирахувану середню висоту островів (табл. 1), отримуємо наступне доповнення до звіту л.(к.л.) О. Бутакова: острів Беллінсгаузена піднімався над водою, приблизно, на 4 м (і значно більше), а острів Лазарева на 9 м (і більше). На додаток, як писав Л. Берг, але чого немає у текстах О. Бутакова: «на о. Лазарева...на пещаникъ сидятъ закрѣпленные джингыломъ конические барханы высотой до 5 м». Можливо, щось схоже мало місце у 1849 році. **Скоріше за все, у часи Аральської описової експедиції (1848–1849), вапняково-піщовиково-глиновий о. Лазарева був вкритий барханами з піску, утримуваними чагарниками (тамариску), і височів над водою на десяток метрів.** Для літературного порівняння — це як на третину загальної висоти шлюпу *Мирный*, яким колись командував лейтенант М. Лазарєв.)

Обидва підняття залишались островами іще у 1973-х, але з'єднались у спільний масив у 1984-х, що видно на космічних знімках типу Landsat. Пізніше, після масштабного висихання Аральського моря, острови просто зникли.

Острови Беллінсгаузена і Лазарева у творчому просторі Тараса Шевченка

У книжковому варіанті звіту к.-л. О. Бутакова (1953) укладачі створили вказівник топонімів із 81 назв. Якщо зіставити вказівник із вікіпедійно-ізборниковим каталогом картин і малюнків Т. Шевченка, то з'ясується, що під час Аральської експедиції шевченковою графікою була охоплена заледве 21 назва. Чому так «мало»? По-перше, в у мовах морської експедиції далеко не завжди у художника є можливість сісти і намалювати етюд. По-друге, звіт к.-л. О. Бутакова починається з травня 1848-го і закінчується вереснем 1849-го, тобто охоплює лише частину творчого періоду художника. Топоніми «*Беллинсгаузена остров*», «*Лазарева остров*» також увійшли у вказівник, але у каталоговому списку олівцевих чи акварельних творів Т.Шевченка, їх немає. На мій же погляд, мистецтвознавці просто не розпізнали ці твори. Причин було декілька.

Острови Беллінсгаузена і Лазарева були відкриті 20.VIII, 30-31.VIII.1849. Упродовж серпня-вересня 1849 року Т. Шевченко створив шість графічних творів (по «Ізборник», 2019)^{4, 5}: *Кара-Тамакъ з. б., Оврагъ Кара-Тамак Арал* (1.VIII); *Кизиль-Булакъ з. б.* (1-2.VIII); *Каска джуль з. б.* (2.VIII); *акъ-тумъ-сукъ* (3.VIII); *М. Улькунъ-тумсукъ* (13-19.VIII); *бишь кумъ* (1-3.IX)). Всі шість рисунків були виконані олівцем, на альбомному папері розміром 11...11,9 см — 17,3...17,7 см. Тобто — ні одної акварелі. (Зазвичай, на створення акварельного твору, художникові потрібно витратити значно більше часу, ніж на олівцевий ескіз.)

⁴ Курсивом показано оригінальну назву твору, відповідно до авторського підпису, який залишив Т. Шевченко (по «Ізборник», 2019), у дужках — дата, яку музейники, ймовірно, відтворили за щоденником л.(к.-л.) О. Бутакова.

⁵ У списку л.(к.-л.) О. Бутакова топоніму «Кызыл-Булак» немає; проте, згідно з «Ізборник» (2019), одну із олівцевих робіт Т. Шевченко підписав як *Кизиль-Булакъ*; одночасно, в розділі «Заслання. Орська фортеця» (Ізборник, 2019) зустрічається запис *Кизилбулак*.

Тарас Шевченко, теоретично, міг зарисувати нововідкриті острови **лише 31 серпня**, між виконанням творів «*Улькунъ-тумсукъ*» і «*бишь кумъ*». Ймовірність того, що він змалював острів (острови) олівцем є досить високою, адже мав у своєму розпорядженні першу половину дня на о. Беллінсгаузена, і другу — на о. Лазарева. Якщо так, то які складові могли увійти в морський пейзаж? Якими могли бути ракурси?

По-перше, звернемо увагу на нотатки л. (к.-л.) О. Бутакова (1953: 51) про змінюваність геологічних порід і ґрунтів на о. Лазарева та о. Ніколая [Николай I]: «*известняк... песчаник... глина*» — Таблиця 1. Схожу нотатку (про чередування вапняку, пісковика і глинистого сланцю, але не глини (!)) знаходимо й там, де йдеться про мис Бай-Губек (стор. 21): «*Вообще берега Усть-Урта до Бай-Губека вышиною от 300 до 400 ф., обрывистые, утесистые и состоят из пластов известняка, твердого песчаника ... и глинистого сланца... Они тянутся прямою чертою с малыми изгибами и весьма приглубы... Растительности почти никакой*».

Згадати про мис Бай-Губек примушує наступний запис в Шевченкіані: «Мис Байгубек зафіксований на двох акварелях Шевченка. Десь тоді ж намальовано акварель «Крутий берег Аральського моря»» (Бородін та ін., 1984).

Мається на увазі твір № 25 — див. рис. 3.

З якої причини в укладачів «Ізборник» виникла впевненість про «десь тоді ж», мені невідомо, хоча видно, що автори намагалися ретельно відтворити хроніки експедиції, додаючи до тексту й непідписані твори Т.Шевченка, сортуючи їх за подібністю. У той же час, колеги не помітили наступне: 1) кручі поблизу Бай-Губека, розрахунково, мають висоту 91 м...121 м, тобто є грандіозними⁶; 2) мабуть тому, на двох акварелях із серії «Бай-Губек» художник передбачливо розмістив мініатюрні фігурки людей, для масштабу; 3) натомість, на акварелі «Крутий берег Аральського моря», яка у каталозі має номер «25» [377]⁷, кручі є значно нижчими, з десятків метрів, і вони не тягнуться «*прямою чертою с малыми изгибами*»; не відчувається, також, що вони «*утесистые*» і «*весьма приглубы*»; 4) глинистий сланець на кручах Бай-Губек — це величезні скелі й уламки скель, із твердої гірської породи, без рослинності; 5) натомість, глина, що проглядає на акварелі «25», справа — це брили, із м'якої гірської породи, з рослинністю.

Нагадаю: глина (пластична осадова гірська порода) і глинистий сланець (метаморфічна щільна сланцювата порода) — це **не** однакові утворення, і на берегах сформованих ними, знаходять різні форми абразійної скульптури. Виразні скульптурні форми виламування могли виникати лише на о. Лазарева, але не на о. Беллінсгаузена.

У каталозі робіт Т. Шевченка, часів Аральської експедиції, **є тільки одна акварель**, на якій добре розпізнається, як на берегових кручах відбувається змінюваність геологічних порід — від світлих (вапняк, пісковик) до темно-коричневих (глина) — це твір «25. Крутий берег Аральського моря (VIII 1848–IX 1849), 16 × 28,5 см», ескізом для якої, без сумнівів, слугував однойменний твір «159...Олівець. (30.VII–23.IX 1848; 6.V–22.IX 1849), 16 × 28,8 см» (див. Шевченко, 1848–1849).

Отже вапняк, пісковик, глина... То може твір «25» — це о. Лазарева і, одночасно, щось схоже й на острів Ніколая [Николай I]?

Створюючи коментарі до низки нерозпізнаних творів Т. Шевченка, ресурс «Ізборник» часто використовує такі формули, як: «по характеру зображеної місцевості нагадує о. Ніколая», «зображена місцевість нагадує о. Ніколая», «за манерою рисунка і характером окремих елементів пейзажу малюнок нагадує острів Ніколая».

⁶ Для порівняння: круча Дніпра у Києві, поблизу пам'ятки «Червоний двір», колишньої резиденції київського князя Всеволода Ярославовича, має висоту до 145 метрів.

⁷ У квадратних дужках вказано інвентаризаційний номер цього ж твору із вікіпедійного каталогу «Список картин і малюнків Тараса Шевченка» <<https://bit.ly/2FdUohl>>.

25. КРУТИЙ БЕРЕГ АРАЛЬСЬКОГО МОРЯ.
Акварель. [VIII 1848—IX 1849].

Рис. 3. Тарас Шевченко «25. Крутий берег Аральського моря. Акварель.» Зменшена фотокопія.
Fig. 3. Taras Shevchenko '25. A steep cliff of the Aral Sea. Watercolor.' A reduced photocopy.

Взагалі, у каталозі з 8-го тому є тринадцять⁸ творів Т. Шевченка, де у назві, або в описовій частині, згадано острів Ніколая [Николай I]. Із них, *лише три* Т. Шевченко власноручно і дуже лаконічно підписав латиною, яку на думку укладачів каталогу «Ізборник», можна інтерпретувати, як острів Ніколая [Николай I], а саме: №№ 27, 166 і 170 — «O.N.», «B.B.Куянь Суюкъ O:NN» і «O.N.», відповідно⁹. Разом із тим, якщо складову «O» колеги інтерпретували як слово «острів», то до складової «NN» є питання, адже дане скорочення є, скоріше за все, фразою *Notem nescio* (лат.), тобто «ім'я невідоме». Таким чином, абрєвіатура не має ніякого відношення до слова *Nicolaus* (лат.), або *Nikolay* (пол.). Щодо лаконічності, то на те у рядового Т. Шевченка могли бути не тільки експедиційні причини.¹⁰

Як відомо, деякий час альбоми Т. Шевченка зберігались вдома у родини Бутакових. Прикметно, що на звороті твору №27, атрибутованого Т. Шевченком як «O.N.», є напис чорнилом (можливо, рукою О. М. Бутакової): «*Берегъ Аральскаго моря*». Навіть в цьому випадку О. Бутакова, чомусь, не згадала про острів Ніколая [Николай I].

У той же час, дякуючи саме чорнильним підписам О. Бутакової, твори № 26 і № 28 були впевнено атрибутовані, як «Гористый берегъ острова Николая» і «Низменный берегъ острова Николая».

Так чи інакше, *ніде* в описовій частині творів «25» і «159» мистецтвознавці не стверджували, що місцевість нагадує о. Ніколая [Николай I]. На мій же погляд, найважливішим є інше:

⁸ 26–31, 165–168, 170–172. (Іноді, як в «Ізборник», в описовій частині до твору «28», помилково вказують у т.ч. «165–172», хоча насправді, твір «169. Намети» із зазначеного інтервалу — це зворот твору «168».

⁹ Сьогодні письмо Т. Шевченка можна відтворити, використовуючи унікальний шрифт Kobzar KS, дизайнерів Д. Растворцева, Л. Турецького і Г. Заречнюка, розроблений на основі рукописної збірки Т. Шевченка «Три літа».

¹⁰ Не дивує, що Т. Шевченко скоротив ім'я імператора до одної букви «N.». У щоденнику художник називав його «неудобозабываемый Николай Торомоз», а також «покойный наш Тормоз».

в усіх творах, які потрапили у каталог(и) із згадкою про острів Ніколая [Николай I], проглядає широка, горбкувата приморська тераса із розвинуеною трав'янистою і деревинною рослинністю. (На зображенні № 25 такого немає.)

Дані дистанційного зондування і ресурс *Google Earth (Pro)* дають можливість роздивитись те, що залишилось від «островів». Найцікавішими, для даного нарису, є **три ракурси, з яких, теоретично, Т. Шевченко міг змальовувати острівні пейзажі:**

- а) вид на острів Лазарева з моря, від південно-східного берега острова Беллінсгаузена — під час перечікування шторму, 30 серпня 1849, ввечері;
- б) вид на острів Лазарева з астропункту *Остр. Беллинсгаузенъ* — 31 серпня 1849, у першу половину дня;
- в) вид на острів Беллінсгаузена з острова Лазарева — 31 серпня 1849, у другу половину дня.

Ракурс «а» вважатимемо сумнівним, адже малювати ввечері, коли «*ветр... начал крепчать*», «*перед жестоким штормом*», зовсім незручно. Ракурс «б» — міг би мати місце, і єдине що заважає прийняти дану версію, так це відчуття того, що одноманітні береги з піску о. Беллінсгаузена є менш привабливими для художника, аніж кам'яністі береги о. Лазарева. Ракурс «в» — дійсно, міг би мати місце, тим більше, що ми з'ясували, як приблизно виглядав берег о. Лазарева.

Підсумуємо: найкраще усім переліченим умовам, щодо складу гірських порід, висот, зручного ракурсу і ландшафту, задовольняє скетч «Крутий берег Аральського моря» (№ 159), виконаний олівцем, і пізніше відтворений художником аквареллю (№25). При цьому, олівцевий твір «159» правильно було названо у каталозі ескізом до акварельного твору «25», але в описі до «159» неправильно зазначено, що він виконаний за ескізом «25»; спочатку — олівець, потім — акварель.

На творах «25» і «159», укладачами каталогу «Ізборник», впевнено проставлено дати: [159. (30.VII–23.IX.1848; 6.V–22.IX.1849)] і [25.(VIII.1848–IX.1849)], але переконливого пояснення цьому автори не дають.

На мою думку: 1) **обидва твори («25» і «159») — це берегова круча на острові Лазарева, із видом на острів Беллінсгаузена, за яким проглядає острів Ніколай [Николай I];** 2) твір «25» — це морський пейзаж, і, одночасно, важливе для звіту експедиції узагальнення, де на берегових кручах відбувається змінюваність геологічних порід — від світлих (вапняк, пісковик) до темно-коричневих (глина); 3) дуже ймовірно, що олівцевий твір «159» створений художником 31 серпня 1849 року, а акварельний твір «29» — пізніше.

На прикладі твору «25» видно, що іноді, при доопрацюванні, Т. Шевченко **узагальнював топографічний пейзаж:** на рисунку «159» найближчий із островів заднього плану, [Беллінсгаузена], має у лівій частині два помітні підняття, а на завершальній акварелі «25» — варіант їхнього виположення; на рисунку на «159» залишився олівцевий слід, який підказує, що спочатку, на ескізі, домінуюча берегова круча була нижчою.

Подяки

Автор дякує пані Нетелі Ханлет (Nathalie Hanlet) за влучні коментарі, зауваження, а також за ідею ознайомитись із різноманітними перекладами популярних частин Шевченкіани на англійську мову, виконаних, зокрема під егідою Українсько-канадського комітету Видавництва Торонтського університету (the Ukrainian Canadian Committee by University of Toronto Press).

Післямова

Стаття є продовженням авторської розвідки з історії південно-полярної експедиції капітана Ф. фон Беллінсгаузена та інших (Придатко-Долін, 2019).

Висновки

1. В Аральській описовій експедиції Гідрографічного департаменту Морського Міністерства, Т. Шевченко не займав і не міг займати посаду художника, як помилково пишуть деякі автори. У тодішньому флоті Російської Імперії художники були чиновниками, тобто державними службовцями і отримували відповідну винагороду. Перебуваючи на шкуні *Константинь*, Т. Шевченко не був і матросом, але залишався рядовим (4-го лінійного Оренбурзького батальйону 1-ої бригади), «умеюшем снимать виды», «в виде матроса».

2. Враховуючи дані про рівень Аральського моря, а також беручи до уваги розрахункову середню висоту островів й середньорічну швидкість ерозії гірських порід, можна зробити припущення, що у часи Аральської описової експедиції, острів Беллінсгаузен здіймався над водою на 4 м (і більше), а острів Лазарева на 9 м (і більше). Дуже ймовірно, що на вершині о. Лазарева на виходах осадових порід лежав й плащ наносів з піску (барханів), висотою у декілька метрів, утримуваний корінням чагарнику (тамариксу).

3. Про схожу змінюваність гірських порід на острові *Лазарев (рос.)* і на сході острова *Николай I (рос.)*, написано у звіті експедиції. Натомість, в усіх творах, атрибутованих раніше як такі, що мають відношення до о. Ніколай [Николай I], проглядає широка горбкувата піщано-солончакова приморська тераса із розвиненою трав'янистою і деревинною рослинністю, але чого немає у творах «25» і «159».

4. Тарас Шевченко мав можливість, разом із топографами експедиції, сходити на береги островів Беллінсгаузена і Лазарева лише 31 серпня 1849 року.

5. З огляду на геоморфологічні особливості берегів і висоти, давніше припущення про якийсь зв'язок твору «Крутий берег Аральського моря» із циклом «Бай-Губек» (Бородін та ін., 1984), сьогодні виглядає як помилкове.

6. У каталозі художніх творів Т. Шевченка часів Аральської експедиції є тільки одна акварель, на якій добре розпізнається, як на берегових кручах відбувається змінюваність геологічних порід — від твердих світлих (вапняк, пісковик) до м'яких темно-коричневих (глина) — це твір «25. Крутий берег Аральського моря. Акварель», ескізом для якої, безумовно, слугував твір «159. Крутий берег Аральського моря. Олівець».

7. Скоріше за все, обидва твори («25» і «159») — це берегова круча на острові Лазарева, із видом на острів Беллінсгаузена, за яким проглядає острів Ніколай [Николай I]. Відповідний ракурс вибудовується з допомогою Google Earth (Рис. 1).

8. Дуже ймовірно, що первинний, олівецевий твір «159», міг бути створений художником 31 серпня 1849 року.

9. Акварельний твір «25» — це морський пейзаж, і, одночасно, важливе для звіту експедиції узагальнення, про те, як на берегових кручах відбувається змінюваність геологічних порід — від світлих (вапняк, пісковик) до темно-коричневих (глина). Правдоподібно, що він був створений художником вже по пам'яті, восени-взимку 1849 року.

10. В Аральську описову експедицію художник потрапив із Києва. У 1846 році, маючи звання «свободного некласного художника ... по живописи исторической и портретной», він взяв участь у конкурсі «на открывшуюся ваканцію, учителем рисования в Университетъ Св. Владимира», і дочекавши 108 днів, отримав цю посаду, перемігши трьох кандидатів, у т.ч. академіка живопису. Із-за наклепів, утисків і арешту, не встиг пропрацювати ні доби, хоча формально, залишався викладачем університету, упродовж 52 днів, допоки бюрократичний млин перемелювала папери. Далі було заслання.

11. На меморіальній дошці, присвяченій Тарасові Шевченку, що є на фасаді Червоного корпусу Київського університету, історики могли би перезаписати: «У цьому будинку у 1945–1947 роках працював рисувальником Археографічної комісії і був призначений на посаду викладача рисування університету Тарас Шевченко — свобідний некласний художник з живопису історичного й портретного».

Література

- Аленицинь, В. Д. 1885. Суша на берегахъ Аральскаго моря; ея особенности, флора и фауна... Аральское море. Очеркъ II. Живописная Россія... Семенов, П. П. (ред.). X. Русская Средняя Азія... Изд. Тов. М. О. Вольфъ, Saint Petersburg, Москва, 42–76. [Alenitsin, V. D. 1885. Land on the shores of the Aral Sea; its features, flora and fauna... The Aral Sea. Essay II. Picturesque Russia... Semenov, P. P. (ed.). X. Russian Middle Asia... M. O. Wolf's Society Publishing House, Saint Petersburg and Moskva, 42–76. (In Old Russian)]
- Борodin, В. С., Е. П. Кирилук, В. Л. Смілянська, Е. С. Шабліовський, В. Е. Шубравський. 1984. Т. Г. Шевченко. Біографія. Наукова думка, Київ, 198–260. Веб-версія «Ізборник»: <https://bit.ly/2MDJi7Y>. [Borodin, V. S., E. P. Kyrylyuk, V. L. Smilyanska, E. S. Shabliovskiy, V. E. Shubravskiy. 1984. T. G. Shevchenko. Biography. Naukova Dumka, Kiev. 198–260. Web-version: 'Izbornik'. (In Ukrainian)]
- Бергъ, Л. 1908. Аральское море. Опытъ физико-географической монографіи. Известия Туркестанскаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, V: Научные результаты Аральской экспедиціи, снаряженной Туркест. отдѣл. ИМП. Русск. Географич. Общества, Выпускъ IX. Типографія М. М. Стасюлевича, С.-Петербургъ, 1–626. [Berg, L. 1908. The Aral Sea: An Experience of a Physico-Geographic Monograph. News of the Turkmen Branch of the Imperial Russian Geographical Society, V: Scientific Results of the Aral Expedition..., Issue 9' Printing House of M. M. Stasyulevich, Saint Petersburg, 1–626. (In Old Russian)]
- Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шкуне «Константин» для исследования Аральскаго моря в 1848–1849 гг. Коржневский, Л., чл.-корр. АН УзССР (ред.). Типографія издательства АН УзССР, Ташкент, 1953.1–71. <https://bit.ly/2R4i12k>
- Доклад генерал-лейтенанта Бутакова об экспедиціи по Сыр-Дарье в Аральское море. 1850. Фонд 1825–1897 гг. «Муравьев Михаил Николаевич...». Президентская библиотека, С.-Петербургъ, 1–17. <https://bit.ly/2IAocGk>. [Report of Lieutenant General Butakov on the Expedition Along the Syr Darya to the Aral Sea. 1850. The Fund of 1825–1897 years 'Mikhail Muravyov...'. The Presidential Library, Saint Petersburg 1–17. (In Old Russian)]
- Макшеев. А. 1851. Описание Аральскаго Моря Генеральнаго Штаба штабсъ-капитана Макшеева. Записки Императаркаго Русскаго Географическаго Общества. Подъ ред. П. Г. Рѣдкина. V. Изд. Мин. Внутреннихъ дѣлъ, Санктпетербургъ, 30–61. <https://bit.ly/31ffajG>. [Write-up of the Aral Sea by the General Staff's Shtabs-kapitan Maksheev. 1851. Notes of the Imperial Russian Geographical Society. Ed. P. G. Redkin. V. Publishing house of Ministries of Internal Affairs, Saint Petersburg, 30–61. (In Old Russian)]
- Ізборник. 2003–2019. «Ізборник» — Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Періоджерела та інтерпретації. Веб-платформа: <https://bit.ly/321yC9C>. [Izbornik. 2003–2019. Izbornik — Ukraine History of IX–XVIII centuries. Source and interpretation. Web-platform (In Ukrainian)]
- Курбанбаев, Е., Артыков, О., Курбанбаев, С. 2010. Аральское море и водохозяйственная политика в республиках Центральной Азии. Изд. Каракалпакстан, Нукус, 1–128. <https://bit.ly/2OJWt9Y>. [Kurbanbaev, E., Artykov, O., Kurbanbaev. S. 2010. Aral Sea and water economy policy in republics of Central Asia. Publishing house Karakalpakstan, Nukus, 1–128. (In Russian)]
- Меркарторская... 1850. Меркарторская карта Аральскаго моря, составленная съ описей капитанъ-лейтенанта Бутакова и Корпуса флотскихъ штурмановъ прапорщика Поспелова въ 1848мъ и 1849мъ годахъ. Доклад генерал-лейтенанта Бутакова об экспедиціи по Сыр-Дарье в Аральское море. Фонд 1825–1897 гг. «Муравьев Михаил Николаевич...». Президентская библиотека, С.-Петербургъ, 1–2. <https://bit.ly/2IAocGk>. [Mercator... 1850. The Mercator Map of the Aral Sea based on inventory of in 1848 and 1849 by the Captain Lieutenant Butakov and the Naval Corps' Navigators Praporshchik Pospelov. Report of Lieutenant General Butakova about the expedition along the Syr Darya to the Aral Sea. The Fund of 1825–1897 years 'Mikhail Muravyov...'. The Presidential Library, Saint Petersburg, 1–2. (In Old Russian)]
- Придатко-Долін, В.І. 2019. Розвідка з історії південно-полярної експедиції Фабіана Готліба Тадеуса фон Беллінгсгаузена (1819–1821). НАНЦ «Експедиція XXI» (веб-сайт), Київ, 1–56. Переглянуто 14.11.2019. <https://bit.ly/2Xc9hIw> [Prydatko-Dolin V. 2019. Exploration on history of the Southern-polar expedition of Fabian Gottlieb von Bellingshausen (1819–1821). NANC 'Expedition XXI' web-site, Kyiv, 1–56. Accessed on November 14, 2019. <https://bit.ly/2Xc9hIw> (In Ukrainian)]
- Рогов, М. М. 1957. Гидрология дельты Амударьи. Гидрометеоиздат, Ленинград, 1–254. [Rogov, M. M. 1957. Hydrology of the Amu Darya Delta. Gidrometeoizdat, Leningrad, 1–254. (In Russian)]
- Соколов, А. А. 1952. Гидрография СССР. Воды суши. Гидрометеоиздат, Ленинград, 1–534. [Sokolov, A. A. 1952. Hydrography of the USSR. Surface water. Gidrometeoizdat, Leningrad, 1–534. (In Russian)]
- Шевченко, Т. Г. 1848–1849. «Крутий берег Аральського моря. Папір, акварель». Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів в десяти томах. Том 8: Живопис, графіка 1847–1850 років. (Під ред. Я. П. Затеняцького). Видавництво АН УРСР, Київ, 25. (Веб-версія «Ізборник»: <https://bit.ly/2ONGp7m>) [Shevchenko, T. G. 1848–1849. 'A coastal cliff of the Aral Sea. Paper, watercolors'. Shevchenko, T. G. Complete collection of works in ten volumes. Volume 8: Painting and graphics of 1847–1850. Ed. by J. P. Satenatsky. Ukrainian SSR Academy of Sciences, Kyiv, 25. (Web-version: 'Izbornik') (In Ukrainian)]
- Шевченко, Т. Г. 1848–1849. «Крутий берег Аральського моря. Тонований папір, олівець». Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів в десяти томах. Том 8: Живопис, графіка 1847–1850 років. (Під ред. Я. П. Затеняцького). Видавництво АН УРСР, Київ, 159. Веб-версія «Ізборник»: <https://bit.ly/32gVhyX>.

- [Shevchenko, T. G. 1848–1849. 'A coastal cliff of the Aral Sea. Toned paper, pencil'. *Shevchenko, T. G. Complete collection of works in ten volumes. Volume 8: Painting and graphics of 1847–1850*. Ed. by J. P. Satenatsky. Ukrainian SSR Academy of Sciences, Kyiv, 25. Web-version: 'Izbornik'. (In Ukrainian)]
- Южное... 2003. Южное Приаралье — новые перспективы. *Проект «НАУКА ДЛЯ МИРА», НИЦ МКВК*. Под ред. В. А. Духовного и Ю. де Шуттера. Ecotec Resource, Ташкент, 1–156. <https://bit.ly/2p6cqN2>.
- [Southern... 2003. Southern Aral region — new perspectives. *Project 'Science for The World', SIC ICWC*. Ed. V. A. Dukhovnochny, J. de Schutter.) Ecotec Resource, Tashkent, 1–156. (In Russian)]
- Butakoff, A. 1853. Survey of the Sea of Aral. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, **23**: 93–101. JSTOR, www.jstor.org/stable/1797951.
- Database of the Aral Sea. 2019. CAWATERinfo. <https://bit.ly/2qbDFWZ>.